

„AZ ÉLETET MÁR MEGJÁRTAM...”

„Nekem áldott az a bölcső, / Mely magyarrá ringatott;”
(Arany János)

„Micsoda érték!” – érinti meg a Mátyás Iskola könyvtárának polcán a vaskos Petőfi-szótárt beszélgetőpartnerem, Beke József tanár úr, a Bányai Júlia Gimnázium volt magyartanára, évtizedekig igazgatóhelyettese. Ha valaki, ő már csak tudja: tavaly, a Radnóti-emlékév méltó zárásaként jelent meg az általa készített Radnóti-szótár, s nyelvészeti, irodalomtörténeti munkásságát olyan kiadványok fémjelzik még, mint a Bánk bán-szótár vagy a Zrínyi-szótár. A neves nyelvtudós a kilencvenes évek elején költözött családjával a Hunyadvárosba. „Hetvenkedő” nyugdíjasként sem pihen. Életprogramnak is beillő tervei véghezvitelében szívóssága és máig szigorú napirendje segíti.

- Eredetileg nagykőrösi vagyok – tekint vissza életútjára Beke tanár úr. – Itt kaptam egy olyan irodalmi érdeklődést és indítást, amely annak ellenére továbbfejlődött bennem, hogy Kecskemétre, kereskedelmi iskolába kerültem. A háború utáni helyzetben a szüleim is akként gondolkodtak, hogy jó lenne minél előbb önálló keresethez juttatni. Itt aztán már második osztályos koromban olyan tanárom akadt a magyar-francia szakos Kiss István személyében, aki miatt én fél év múlva már eltökélten készültem a magyartanári pályára, ami abban az időben sem számított a nagy kenyeret adó szakmák közé.

1952-től a szegedi egyetem bölcsészkarán egy igen nehéz történelmi időszakban, de az egyetemi professzorok régi nagy generációjának keze alatt folytattam a tanulmányaimat. Elsősorban említem Mészöly Gedeon nyelvészprofesszort, aki olyan szaktekintélynek számított Szegeden, mint akkor Bárczi Géza Pesten. Azon kevesek közé tartoztam az évfolyamon, akiket elsősorban a nyelvészet babonázott meg. Ezt annak tulajdonítom, hogy már Nagykőrösön a polgári iskolában, ami a mostani felső tagozatnak felel meg, a tanáraim – talán a hely szelleméből adódóan – Arany Jánost jóval mélyebben megismertették velünk, mint a többi író, költőt. Ebből adódóan én a régi nyelvet jobban szerettem, mint a saját korombelit. Az archaikus nyelvnek van egy olyan – nehezen kifejezhető – varázsa, ami egy életre meg tudja fogni az embert. Ez vonzott néhány évtized múltán az Aranynál egy emberöltővel korábban élt Katona József vele rokon hangzású nyelvéhez is.

Első munkahelyem 1956-ban a nem sokkal előtte átadott kunszentmártoni gimnázium volt, ahol nyolc évet töltöttem. 1964-ben jöttünk Kecskemétre a feleségemmel, aki egyetemi évfolyamtársam volt. Ő a dolgozók önálló gimnáziumában, én pedig a Bányai Júlia Gimnáziumban kaptam állást. Bő egy év eltelt, mire szövetkezeti lakást kaptunk, s két gyermekünket is magunkkal hozva végleg letelepedtünk itt. Több mint három évtizedig dolgoztam ebben a gimnáziumban – közben huszonkét évig igazgatóhelyettes voltam Fischer István, majd Brenyó Mihály igazgatása alatt. Mellette közel húsz évig a Katona József Társaság jegyzője voltam. Meg is írtam ennek az igen mozgalmas időszaknak a történetét. Mindaz, amit most a Katona József Könyvtár szervez – a Költészet Napja, a Magyar Nyelv Hete, író-olvasó találkozók, irodalmi estek, előadások –, korábban a Katona József Társaság kebelén belül zajlottak.

- Épp 180 éve, 1830. április 16-án hunyt el Katona József városi főügyész, az első magyar nemzeti dráma, a Bánk bán szerzője. Mi indította a Bánk bán-szótár elkészítésére?

- A nyolcvanas évek közepén volt egy nagyon értelmes, olvasott tanítványom, aki egyszer megkérdezte tőlem: „Mi az, hogy pártütés?”. Akkor fogalmazódott meg bennem,

hogy – mivel a Bánk bán olyan alapmű, amit még sokáig fognak tanítani, s nem lehet tudni, hogy száz-kétszáz év múlva mit fognak belőle megérteni a diákok – érdemes lenne akár minden szavát magyarázatokkal ellátni, mert az ismeretlen vagy módosult jelentéstartalmú kifejezések száma idővel egyre több lesz. Megjegyzem, az általános és középiskolai tanárok egyre inkább küzdenek ezzel a problémával. Az irodalmi szemelvények alatt lábjegyzetben olvasható szómagyarázat ma már gyakran kevésnek bizonyul. Jóval több szó jelentését kell megmagyarázni a tanulóknak. Gondoljunk például Fazekas Mihály Lúdas Matyijának nyelvezetére. Azt is tapasztaltam, hogy sok gyerek a „Megállék a kanyargó Tiszánál” sorban az ígét jelen idejűnek érzi. A szómagyarázatok állandó frissítésére, bővítésére lenne szükség, ezzel szemben az újabb kiadásoknál a tankönyvek, szöveggyűjtemények szerzői változatlanul átvesszik az előző kiadás lábjegyzeteit.

Volt a Bánk bán-szótár elkészítésének egy prózaibb, de a korra jellemző motivációja is. Tudni kell, hogy a vezetői beosztásom ellenére én soha nem voltam párttag, márpedig egy ilyen nagy gimnáziumban nemcsak az igazgatónak kellett volna annak lennie. Ezt a kívánalmat Fischer István többször is közvetítette felém, amire az volt a válaszom, hogy majd akkor szóljon, ha már választanom kell a párttagság és az állásom között. Hogy erre ne kerülhessen sor, tulajdonképpen ő találta ki, hogy legyen egy társadalmi munka-felajánlásom – amit akkoriban a pártvonalon igen respektáltak –, s akkor talán nem fessegetik tovább ezt a párttagság-dolgót. Így történt, hogy társadalmi munka fejében fogtam hozzá a tudományos munkához, bár már ez előtt is publikáltam párszor a Magyar Nyelvőrben. Így készült el több mint ötévi munkával – Orosz László 1983-ban megjelent kitűnő kritikai kiadásának drámaszövege alapján – a Bánk bán-szótár, amit Katona József születésének 200. évfordulója alkalmából adott ki a Katona József Társaság 1991-ben.

- Hogy született a Zrínyi-szótár?

- A Bánk-bán szótárnak igen jó fogadtatása lett. A nyelvészeti szaklapokban többször is írtak róla, a következő évben pedig a Magyar Irodalomtörténeti Társaságtól megkaptam a Toldy Ferenc-díjat. Ezután keresett meg Kovács Sándor Iván professzor, nagy Zrínyi-kutató irodalomtudós, az ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének tanára, később vezetője, hogy készítsem el a Zrínyi-szótárt is. Első hallásra nem lelkesedtem az ötletért, mert a Zrínyi életmű tízszerese a Bánk bán szövegének. Míg ez durván 14.000 adatot tartalmaz (A szótár 6882 címszó 127 504 előfordulását dolgozza fel), addig a Zrínyi életmű feldolgozása kb. 130.000 adat utánajárását igényelte. Végül mégis igent mondtam, s bő tíz év munkájának eredményeként jelent meg 2004-ben a Zrínyi-szótár. Az ezt követő időben a „melléktermékként” keletkezett magyarázó cikkeimet jelentettem meg a Magyar Irodalomtörténeti Társaság „Irodalomismeret” című folyóiratában.

- Mikortól segítette a munkájában számítógép?

- Csak úgy másfél évtizede. A Bánk bán-szótár még úgy készült, hogy először katalóguscédula nagyságú papírocskákra kiírtam minden szót a szöveggörnyezetével és szófaji sajátosságaival együtt. A 135.000 Zrínyi-cédula elkészítése négyünknek öt évig tartott, s tele lett velük egy nagy katalógusszekrény. A cédulázásban a feleségem mellett Bajtai Mária és Kristóf Antónia tanárnők voltak a segítségemre. A cédulák betűrendbe sorolásában pedig még a magyar fakultációra járó tanítványaim is részt vettek. Ez után kezdődhetett el az érdemi munka, a cédulák tartalmának a feldolgozása. Szerencsére 1996 elején a műszaki fordító fiam „kinőtt” egy számítógépet, amit nekem adott, s ezzel folytattam a munkát. Később a Radnóti-szótár adatfelvitelét a számítástechnikában igen jártas másik fiam egy programmal öt év helyett két nap alatt készítette el, ugyanis az Osiris Kiadótól sikerült megkapni a Radnóti-kiadás anyagát lemezen. A program kigyűjtötte a vizsgálandó szóanyagot, s azonnal

betűrendbe is tette. Ennek eredményeként a Radnóti-szótár „röpke” három év alatt elkészülhetett.

- Mi készítette az ugyanabban a században élő Radnóti szótárának összeállítására?

- Az ötvenes évek elején a nem sokkal előbb tragikus körülmények között meghalt Radnótinak még korántsem volt olyan ismertsége és elismertsége, mint ma. A középiskolában sem tanítottak még róla, ennek ellenére Szegeden, a bölcsészkar folyosóin lévő tárlóban az üveg alatt Juhász Gyuláé mellett már az ő kéziratait is kiállították. Egyetemista koromban ez a vitrines szekrény oda-odavonzott, s az itt olvasott Radnóti-sorok olyan mélyen megragadtak bennem, hogy már Kunszentmártonban elkezdtem róluk egy tanulmányt.

Mielőtt az 5153 címszót tartalmazó Radnóti-szótár elkészítésébe fogtam, közös barátunk által értesítettem tervemről a költő özvegyét, a most 98 éves Gyarmati Fannit. Ő először nem értette, miért kell a költő szavaihoz magyarázatokat fűzni, de néhány jellegzetes Radnóti-kifejezés után megértette, hogy sok olyan szó van, aminek a jelentését már csak a mi korosztályunk ismerheti. Amikor például Radnóti azt írja, hogy „személy harmadik”, a maiak közül kevesen tudják, hogy a vonaton a harmadosztályú, tehát legolcsóbb utazást jelentette: Szegedtől Pestig közel egy napon át tartott az út, mert a vonat minden „nagy fánál” megállt. Hovatovább a mai gyerekeknek már azt is magyarázni kell, mi az, hogy személyvonat.

- Egy költői nyelv szótárát lapozgatva adja magát a kérdés, hogy nagy íróink, költőink koruk szintjén, annak jellemző szóhasználatával, grammatikájával fejezték-e ki magukat a műveikben, netán ilyen-olyan okból tudatosan archaizáltak, vagy egyfajta nyelvújítóként jóval koruk előtt jártak?

- Nehéz erre egy szóval felelni. 2007-ben publikáltam is a Magyar Nyelv című folyóiratban, hogy Katona József saját korához képest régies nyelvhasználata a korhűség okán lehet tudatos, ugyanakkor sok modernnek számító, sőt az általa használt jelentésben csak később elterjedő szót használt a műben. Radnótit is nyelvújítónak tekinthetnénk abban az értelemben, hogy szavainak jelentésárnyalatai közül minden ötödik olyan egyéni szóhasználatot tükröz, amely a hétköztetes Magyar Nyelv Értelmező Szótárában sem található, de mivel ezek nemigen kerültek át a köznyelvbe, sajátos, egyéni szóhasználatról beszélünk. Különösen jellemzik Radnóti nyelvét az ilyen igenévi jelzők: átokbontó (találkozás), féleleműzte (madár), széljárta (sziklaszál), megtöretett (test), lángoktól ölelt (ország).

Egy biztos: a költők a köznyelvinél mindig emelkedettebb hangnemben szólnak meg, s minél inkább megyünk vissza az időben, ez annál inkább érvényes. Zrínyi korában az népesség igen kis hányada tudott egyáltalán írni, olvasni, s jellemző volt még másfél évszázaddal később, Katona korában is. Az emelkedettségnek nem mond ellent az, hogy az írók igyekeznek a beszélt nyelv közelében maradni. Jó példa erre Zrínyi, akinek kifejezett célja volt kora embereire hatni, hiszen a magyarság megmaradása forgott kockán. Szépirodalmi és hadtudományi műveiben is megszámlálhatatlanul sok szólást használt fel, pedig tudásban, műveltségben magasan a közemberek fölött állt, mást ne mondjak, több nyelven – németül, olaszul, törökül – beszélt. A szólások felhasználása a közérthetőség mellett már akkor is a megőrzésre irányuló szándékot, a nyelv gazdagítását szolgálta. Azt, hogy a török elleni harcunkban az idegenekre nem számíthatunk, ilyen hétköznapi szólással fejezte ki: „Akinek nem borja, nem nyalja”.

- Az amerikanizálódás folyamatát látva az ember hajlamos azt gondolni, hogy az elődeink által féltve őrzött nyelvünk elsivárosodik. Ön hogy látja ezt?

- Nem lehet állást foglalni amellett, hogy a mai magyar nyelv veszít vagy épp gazdagodik-e a változások által. A nyelv egyszerűen csak él, s mint ilyen, folyamatos átalakuláson megy keresztül, amit leginkább pragmatikus okok magyaráznak. Az élet valóságát ábrázoló nyelvkészlet a kifejezések szintjén és a felhasználás módjában is igazodik az új igényekhez. Kétségtelen viszont, hogy régi szavaink ízes hangulata érezhető hiány. A nyelv igazi gazdagodása azzal érhető el, ha az új, mai történeteket pontosabban kifejező szavak születése mellett kevesebbet engedünk „meghalni”: őrizzük, használjuk tovább az arra érdemes régi kifejezéseket.

- Min dolgozik most?

- Mivel a magyar irodalomban egyelőre a Zrínyi-szótár zárja a teljes életműre kiterjedő magyar írói szótárak sorát (a Radnóti-életmű teljes nagyságában majd az özvegy halála után válik hozzáférhetővé), ezért ahogy a Radnótit befejeztem, szinte azonnal hozzáfogtam Arany János költői nyelvének szótárzásához, persze annak a tudatában, hogy befejezése elég illuzórikus, hiszen megint a Zrínyiéhez hasonló nagyságú életműről van szó. Most 76 éves vagyok, s úgy számolom, ha az égi és földi hatalmak is úgy akarják, 2017-re, Arany születésének 200. évfordulójára talán már meg is jelenhetne.

- Hogy telik egy napja?

- Reggel fél hét tájban ülök oda a számítógéphez. Másfél-két óra múlva megreggelizem, majd folytatom a munkát. Délben átmegyek a fiamékhoz ebédelni a Vajdahunyad utcába, s egy nagy séta után újból nekiülök itthon a munkának. Délután ezt még egyszer megszakítom sétával vagy – mióta egyedül maradtam – házimunkával. A Tinódi utcán lakom. Nagyon szép itt a környék. Az ember szívét-lelkét felüdíti a Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság lombos fáinak látványa, a madarak csicsergése, a játszódozó gyerekek vidámsága, s újabban gyakran visz az utam a Serleg utca szépen gondozott parkja felé is. Utána még egyszer nekifogok dolgozni, s úgy hét óra tájban „teszem le a lantot”.

- Talán nem véletlen esett a választás Katonára, Zrínyire, Radnótira és most Aranyra, mert mindannyian erős hazaszeretetről, nemzetük iránt érzett felelősségről tettek tanúbizonyságot úgy a műveikben, mint emberi példamutatásukkal.

- Biztos, hogy ennek fontos szerepe volt a választásban. Az íróknak, költőknek abba a csoportjába tartoztak, akik végtelenül elkötelezettek. Költői hivatásukat a haza szolgálataként élték meg, s példát kívántak mutatni az utókornak. Azon túl, hogy nyelvészként mindegyikük erősen érdekelt, Radnótinak a költészete is nagyon megfogott. Egyéniségében viszont Arany alakja áll a legközelebb hozzám. Ez a „... bevert sárral:/ Nem pöröltem, – / Félreálltam, letöröltem”-féle emberi magatartás mindig rokonszenves volt a számomra: magamutogatás helyett a csöndes munka, amelynek vagy lesz elismerése, vagy nem. Minden könyvem úgy született, hogy amikor már elkészültem vele, akkor álltam oda valaki elé, hogy most már segítsen a kiadatásában. Van, aki az elismerést munka nélkül akarja megszerezni. Van, aki csak úgy hajlandó bármihez is hozzáfogni, ha előre biztosítékot kap a munkája megtérüléséről, s van, aki leteszi az asztalra, ami tőle telik, s aztán az vagy kell, vagy nem kell. Ez utóbbi vagyok én, s ezt Arany is, Katona is így csinálta. Nagy baj, hogy a hazafias gondolkodás ma megreked ott, hogy ki mit vár el a társadalomtól, ahelyett, hogy mivel szeretnék szolgálni az őket eltető közösséget. Minden csak úgy készül el, ha valakik készítik. Nem méltó emberi magatartás, ha valaki úgy gondolja, hogy ő majd csak a készből vesz.

- A nyugdíjazása előtti évben ítelték oda Önnek a Kecskemét Városért Oktatási Díjat, 2001-ben Pilinszky-díjat kapott, a Zrínyi-szótár megjelenésének évében pedig

Kecskeméten az „Év emberévé” választották. Beke József mint szakíró sok mindent elmondott. Mit mond Beke József, a pedagógus?

- Az oktatás egész struktúrája – beleértve a képzésformáktól a tananyagon át az osztályozás mikéntjéig – rossz irányba mutat. Példának okáért nézzük csak a legutolsót. Ösztönzés nélkül soha nem várhatunk a gyerektől komoly teljesítményt. Egyszerű életkori sajátosság, hogy a munkát saját belátásukra, kényükre-kedvükre bízva nem fognak eredményesen dolgozni. Az osztályzásnál jobb motivációt pedig még nem találtak ki, és nem is fognak soha. Ebből aztán nemcsak az következik, hogy a mai gyerekek felső tagozatos korukra még nem tudnak rendesen olvasni, írni, számolni, hanem az is, hogy nem tanulnak meg, s később sem szeretnek dolgozni. Az oktatás hibájának könyvelem el, hogy ma szinte természetes a dolgok könnyebbik végét keresni.

Az én életemet alapvetően meghatározta az, hogy tisztességes emberek között éltem a családban. A szűkebb és tágabb rokonságra egyaránt jellemző volt a felfelé törekvés a szó legnemesebb értelmében, amit csak áldozatos kemény munkával tudtak elképzelni, s amiért generációkon keresztül mindent meg is tettek. A nagyapám egyszerű parasztember volt. Minden fia iparos lett, a lányok iparoshoz mentek feleségül. Az ő gyerekeik egyrészt iparosok, másrészt értelmiségiek lettek. Ez a szabályos előrehaladás a XX. század törekvőbb családjait általánosságban is jellemezte. Az én generációmban – unokatestvéreim széles körében is – óriási szégyen lett volna, ha valaki nem tesz meg minden tőle telhetőt azért, hogy tanult s szakmájában megbecsült emberré váljon. Többségében egyetemet végeztünk: orvos, tanár került ki közülünk. Ugyanez a munkaszeretet, s az ezzel együtt járó, egymást tisztelő, értékén becsülő emberszeretet mondható el a feleségem családjáról is. Nagyon sajnálnám, ha a következő generációkban ez nem így lenne. A két fiam után három-három, összesen hat unokám van. Bízom abban, hogy ezt a mentalitást ők is tovább fogják vinni.

- Kada Erika -